

POSTKAPITALISTIČKA HIPOTEZA I TRI PERSPEKTIVE DIGITALNE TRANSFORMACIJE

Vedran Jerbić <https://orcid.org/0000-0002-7253-6387>

Docent
Sveučilište Libertas

E-mail: jerbicv@gmail.com

Ivan Lasić <https://orcid.org/0000-0001-7625-5948>

Doktorski kandidat
Fakultet političkih znanosti

E-mail: ivan.lasic.57@gmail.com

<https://doi.org/10.20901/an.22.06>

Pregledni rad

Zaprimljeno: 16. 9. 2025.

Prihvaćeno: 19. 11. 2025.

Sažetak Ovaj rad analizira postkapitalističku hipotezu prema kojoj digitalna tehnologija i procesi informatizacije destabiliziraju temeljne kategorije kapitalizma: rad, vrijednost i vlasništvo. Povijesni pregled, od Marxa do Frankfurtske škole i suvremenih autora, pokazuje da je problem transformacije kapitalizma trajna teorijska preokupacija. U recentnoj literaturi izdvajamo tri interpretativne perspektive. Tradicionalisti (Morozov, Srnicek, Vercellone, Best, Dinerstein i Pitts) tvrde da digitalna ekonomija ostaje u okviru kapitalističke prilagodljivosti, opisujući je pojmovima poput tehnokapitalizma, platformskog kapitalizma ili kognitivnog kapitalizma. Optimisti (Hardt i Negri, Mason, Rifkin, Bastani) ističu da digitalne mreže sadrže emancipacijski potencijal i omogućuju razvoj kooperativnih, netržišnih oblika proizvodnje van tržišno-robne paradigme. Pesimisti (Varoufakis, Durand, Dean, Wark) upozoravaju na uspon tehnofeudalizma čija su obilježja digitalna renta, algoritamski nadzor i privatizacija suvereniteta. Zaključuje se da je trenutak prije svega tranzicijski: digitalizacija potkopava tržišno-robnu logiku, ali postkapitalističko društvo još nije oblikovano.

Glavne riječi digitalna tehnologija, kapitalizam, postkapitalizam, refeudalizacija, tehnofeudalizam.

Uvod

Cilj je ovog rada predstaviti tzv. postkapitalističku hipotezu i raspraviti njezine glavne interpretativne varijante. Ova hipoteza polazi od tvrdnje da aktualna transformacija kapitalizma, pogonjena razvojem i širenjem informacijskih tehnologija, otvara pitanje o mogućem kraju povijesne putanje kapitalističkog načina proizvodnje (Mason, 2016; Varoufakis, 2023; Durand, 2024; Dean, 2024; Wark, 2019). Društvim riječima, u trenutku kada informacija postaje ključni resurs, a digitalne tehnologije organizacijski okvir proizvodnje i razmjene, dolazi do potencijalne destabili-

zacije temeljnih kapitalističkih kategorija: rada, vrijednosti i vlasništva. Treba naglasiti da postkapitalistička hipoteza nije jedinstvena i često dovodi do suprotstavljenih tumačenja političko-socijalnih izvorišta i posljedica ovih transformacija. U središtu našeg interesa stoga su interpretacijski sukobi oko značenja i oblika postkapitalizma.

Razlikujemo tri struje mišljenja unutar teorije digitalne transformacije kapitalizma: tradicionalističku, optimističnu i pesimističnu. *Tradicionalisti* postkapitalističku hipotezu u pravilu smatraju pretjeranom ili preuranjenom, naglašavajući kako se kapitalizam već više puta uspješno prilagodio tehnološkim promjenama. Stoga i najnovija epizoda informatizacije ostaje unutar okvira njegove povijesne elastičnosti (Morozov, 2022; Srnicek, 2017, Best, 2024, Staab, 2024). *Optimisti*, naprotiv, u digitalnim tehnologijama prepoznaju emancipacijski potencijal i mogućnost razvoja kooperativnih i netržišnih oblika proizvodnje, onkraj tržišno-robne paradigme (Mason, 2016; Bastani, 2019; Rifkin, 2014). *Pesimisti*, konačno, upozoravaju da digitalna transformacija uvodi društvo u sofisticiraniji rentijerski i nadzorno-intenzivniji režim, obilježen dominacijom platformskih monopola „teritorijalnim” prisvajanjem digitalne „zemlje” i novim oblicima kmetstva. U recentnoj literaturi takav se režim sve češće označava pojmom tehnofeudalizma ili neofeudalizma (Varoufakis, 2023; Durand, 2024; Dean, 2024). Iako smo autore grupirali u tri struje mišljenja, one nisu strogo odijeljene. Kod mnogih se autora mogu pronaći elementi različitih interpretativnih perspektiva.

Rad će biti podijeljen na tri dijela. U prvom dijelu izložit ćemo povijesne i teorijske preteče današnjih rasprava o transformaciji kapitalizma, od Marxa i ranih marksista do Frankfurtske škole i suvremenih autora poput Hardta i Negrija ili Streecka. U drugom dijelu predstaviti ćemo samu postkapitalističku hipotezu u njezinim recentnim formulacijama, s naglaskom na krizu vrijednosti, rada i vlasništva u kontekstu podatkovne ekonomije. Treći dio rada bit će posvećen razradi triju interpretativnih struja – tradicionalističke, optimističke i pesimističke – od naglašavanja kontinuiteta kapitalizma, preko isticanja emancipacijskog potencijala digitalne tehnologije, do teza o tehnofeudalizmu i refeudalizaciji.

I.

Povijest kapitalizma obilježena je transformacijama.¹ Još je Marx u 13. glavi prve knjige *Kapitala* naglasio da je tehnička osnovica moderne industrije revolucionarna. Nasuprot tome, predkapitalistički načini proizvodnje imali su tehničku osnovicu koju Marx naziva konzervativnom (Marks, 1978: 430). Na tom mjestu, Marx citira poznate rečenice iz *Komunističkog manifesta*: „Buržoazija ne može da postoji a da neprekidno ne revolucionirše oruđa za proizvodnju, dakle odnose proizvodnje, pa dakle i celokupne društvene odnose. A svima ranijim industrijskim klasama bio je, naprotiv, prvi uslov opstanka nepromenjeno zadržavanje starog načina proizvodnje.

¹ Kad je riječ o pojmu kapitalizma, prikladnom smatramo definiciju koju je formulirao Wolfgang Streeck u tekstu *How will capitalism end?*. Prema Streecku, kapitalizam je „moderno društvo koje osigurava svoju kolektivnu reprodukciju kao nenamjeravanu nuspojavu individualno racionalne, kompetitivne maksimizacije profita u potrazi za akumulacijom kapitala, kroz ‘radni proces’ koji kombinira kapital u privatnom vlasništvu s komodificiranom radnom snagom, ispunjavajući mandevilijansko obećanje o privatnim porocima koji se pretvaraju u javne koristi” (Streeck, 2014: 48).

Stalno revolucionisanje proizvodnje, neprekidno potresanje svih društvenih stanja, večna nesigurnost i kretanje odlikuju buržoasku epohu od svih ranijih” (Engels i Marx, 1848: 5, cit. prema Marks, 1978: 430).

Polazišna točka kapitalističkog načina proizvodnje je prvobitna akumulacija, o kojoj Marx govori u poznatoj 24. glavi prve knjige *Kapitala*. Nasuprot političkim ekonomistima koji tvrde da bogatstvo proizlazi iz prava i rada, Marx pokazuje da su metode prvobitne akumulacije bile nasilne (Marks, 1978: 630-631). Među ostalim, radilo se o nasilnom protjerivanju seljaka i uzurpaciji općinske zemlje (Marks, 1978: 634) te o surovim mjerama koje su bile primjenjivane protiv ekspropriranih. Marx te mjere naziva krvavim zakonodavstvom (Marks, 1978: 648). Nakon prvobitne akumulacije, kapitalistički način proizvodnje počinje se oslanjati na ono što Marx naziva nijemim pritiskom ekonomskih odnosa. To znači da izravno, izvanekonomsko nasilje pada u drugi plan, odnosno primjenjuje se tek u iznimnim slučajevima (Marks, 1978: 651). Nadalje, Marx ukazuje na tendenciju prema centralizaciji kapitala, što dovodi do monopola i, u konačnici, do ukidanja kapitalizma: „Monopol kapitala postaje okov za način proizvodnje koji je s njim i pod njim procvetao. Centralizacija sredstava za proizvodnju i podruštvljenje rada dostižu tačku na kojoj više ne mogu podnositi svoju kapitalističku ljusku. Ona se razbija” (Marks, 1978: 672).

Slijedeći Marxovu misao, teoretičari koji pripadaju marksističkoj tradiciji posvetili su veliku pozornost problemu transformacije kapitalizma. Ernest Mandel ističe da su, u prvim desetljećima 20. stoljeća, brojni socijalisti pozdravili nastanak organiziranog ili monopolističkog kapitalizma. Jedan od njih bio je Rudolf Hilferding. Naime, oni su smatrali da monopolistički kapitalizam, koji počiva na međunarodnim kartelima, znači dokidanje konkurencije i ekonomskog nacionalizma. Samim time, pojmlili su monopolistički kapitalizam kao prijelazno razdoblje, to jest kao napredak u tranziciji prema socijalizmu (Mandel, 1970: 59). Iako upozorava da „Karteli, trustovi i monopoli ne ukidaju kapitalističku konkurenciju” (Mandel, 1970: 59), Mandel smatra da će monopolistički kapitalizam dovesti do nove povijesne epohe koju naziva *epohom sutona kapitalizma*. Naime, u monopolističkom kapitalizmu ne ostvaruje se puni potencijal moderne tehnologije kad je riječ o razvoju proizvodnih snaga. Također, krize postaju sve češće i duže, a mnogi kapitalisti pretvaraju se u rentijere. Iz tog razloga Mandel govori o parazitskom karakteru monopolističkog kapitalizma. S obzirom na to da se kapitalistička klasa dijeli na industrijalce i rentijere, intenzivira se razdvajanje funkcije upravljanja od funkcije vlasništva. Prisvajanje viška vrijednosti, koje proizlazi iz privatnog vlasništva, više se ne može prikazati kao nagrada za upravljanje procesom proizvodnje. Prema tome, Mandel naziva monopolističku buržoaziju najčišćim tipom buržoazije (Mandel, 1970: 62-63).

Kad je riječ o ideologiji, valja naglasiti da se prijelaz iz liberalnog u monopolistički kapitalizam očituje u napuštanju *laissez-faire* doktrine. Drugim riječima, ta doktrina „predstavlja samo jednu etapu u razvoju buržoaske ideologije” (Mandel, 1970: 134). Sukladno tome, Mandel navodi da se u tehnokratskim krugovima javila ideja konstituiranja ekonomskog sustava koji počiva na automatizaciji, ali ne dokida klasnu hijerarhiju. Takvim bi sustavom upravljali tehnokrati, dok bi većina ljudi bila svedena na status sličan onome antičkih proletera – hranu bi dobivali besplatno, no bili bi podređeni gospodarima (Mandel, 1970: 254). Iako se uvelike razlikuje od suvremenih teorija o novom feudalizmu, ovaj nam primjer pokazuje da ideja zamjene kapitalizma drugačijim sustavom dominacije nije nova. Međutim, valja naglasiti da Mandel takav scenarij nije smatrao izglednim. Na to nam ukazuje njegovo određe-

nje postkapitalističkog društva kao prijelaznog razdoblja između kapitalizma i socijalizma (Mandel, 1970: 311-312).

Problem transformacije kapitalizma zaokupljao je zapadne, ali i sovjetske marksiste. Herbert Marcuse ističe da je među marksističkim teoretičarima postojao konsenzus o tome da je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće nastupila nova faza kapitalizma. Tu su tezu zagovarali i reformisti predvođeni Eduardom Bernsteinom i lenjinisti, ali se nisu slagali po pitanju strategije. Bernstein je tvrdio da organizirani kapitalizam otvara mogućnost legalno-demokratske izgradnje socijalizma, dok je Lenjin držao da će novi stadij kapitalizma dovesti do rata između imperijalističkih sila i zaoštavanja ekonomskih kriza (Marcuse, 1983: 23-24).² Također, potrebno je spomenuti i Lenjinov stav da će Rusija, prije socijalizma, morati proći kroz fazu državnog kapitalizma. Njegovim riječima: „Rekao sam da bi državni kapitalizam bio za nas spas; kad bismo ga imali u Rusiji, tada bi prijelaz k potpunom socijalizmu bio lagan” (Lenjin, *Dela*-28: 396-397, cit. prema Marcuse, 1983: 37). Nadalje, za vrijeme Staljina, službena sovjetska doktrina naglašavala je da monopolistički kapitalizam ugrožava dostignuća za koja se izborila progresivna buržoazija – nacionalni suverenitet, demokratska prava i liberalnu ideologiju. Također, zapadnoeuropske zemlje postale su podređene SAD-u. Iz toga proizlazi da se dogodila regresija revolucionarnog razvitka. Naime, zapadna se Europa ponovno našla u stadiju koji je prethodio buržoasko-demokratskim revolucijama. Prema tome, komunistički pokret u zapadnoeuropskim zemljama morao je prihvatiti takozvani minimalni program i vratiti se povijesnoj ulozi koja je svojstvena progresivnoj buržoaziji. Taj se povratak, doduše, zbiva na višem stupnju (Marcuse, 1983: 59). Ovaj nam primjer pokazuje da se i u sovjetskom marksizmu, poznatom po svojoj krutosti i mehaničkim interpretacijama, dopuštala mogućnost regresije, odnosno odstupanja od linearno-progresivnog modela povijesnog razvoja.

Ipak, u zapadnom marksizmu pronalazimo daleko kreativnije teorije o transformaciji kapitalizma. Osobito se važnima pokazuju razmišljanja teoretičara Frankfurtske škole. U *Dijalektici prosvjetiteljstva*, Max Horkheimer i Theodor Adorno govore o kasnom ili poznom kapitalizmu (Horkheimer i Adorno, 1989). U tom obliku kapitalizma, primat imaju svjesne odluke generalnih direktora, a ne objektivni zakoni tržišta (Horkheimer i Adorno, 1989: 49). Pritom se prethodni, liberalni, stadij kapitalizma pokazuje kao svojevrsna povijesna anomalija. Riječima Horkheimer i Adorna: „Poslije kratke međuigre liberalizma u kojoj su se građani međusobno držali u šahu, gospodstvo se razotkriva u fašistički racionaliziranom obliku kao arhaička strava” (Horkheimer i Adorno, 1989: 95). Iz toga slijedi da novi stadij kapitalizma zapravo predstavlja povratak na izravnu dominaciju karakterističnu za poretke koji su prethodili liberalnom kapitalizmu.

Horkheimer i Adorno razvili su ovo gledište pod utjecajem rasprave između Friedricha Pollocka i Franza Neumanna. U toj je raspravi Pollock zastupao stav da je kapitalizam ušao u treću fazu. Poslije privatnog kapitalizma uslijedio je monopoli-

² Lenjinovo (1979) poimanje imperijalizma sažeto je u naslovu njegove knjige *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*. S obzirom na to, zanimljivo je spomenuti gledište koje iznosi Hannah Arendt u *Izvorima totalitarizma*: „Imperijalizam je rođen kada je klasa vladajuća u kapitalizmu ustala protiv ograničenja ekonomske ekspanzije samo na teritoriju sopstvene nacije” (Arendt, 1998: 130). Međutim, Arendt dolazi do zaključka koji se znatno razlikuje od Lenjinove teze: „Imperijalizam se pre mora smatrati prvim stepenom u političkoj vlasti buržoazije nego poslednjim stepenom kapitalizma” (Arendt, 1998: 142).

stički, a poslije monopolističkog državnog kapitalizam. U državnom kapitalizmu ne postoji autonomija proizvodnih snaga i zakona tržišta, što znači da ih se više ne može smatrati nositeljima prevratničkog potencijala. Ekonomija postaje planska, neovisno o tome je li politički poredak demokratski ili totalitaran. Fašizam i nominalno socijalistički poredak u SSSR-u pojmjeni su kao različite varijante državnog kapitalizma (Schmid Noerr, 2002: 233). Na Pollockovu koncepciju transformacije kapitalizma nadovezuje se Horkheimerova teorija reketa: „Pod reketima Horkheimer podrazumijeva grupe, klike, vijeća, odbore ili komitete formirane u najrazličitijim epohama čija je društvena funkcija uvelike potisnuta imperativom održavanja i povećavanja njihove vlastite moći” (Schmid Noerr, 2002: 233). Horkheimer čak uspoređuje moderne rekete sa srednjovjekovnim hijerarhijama (Schmid Noerr, 2002: 236). Prema tome, možemo zaključiti da teza o refeudalizaciji, koju zastupaju neki suvremeni autori, nije nova.

Valja naglasiti da nisu svi frankfurtovci prihvatili Pollockovu teoriju državnog kapitalizma. Prema Neumannovu mišljenju, sintagma *državni kapitalizam* je proturječna. Društvo koje se temelji na tržištu, natjecanju i profitu je kapitalističko. Nasuprot tomu, društvo u kojem država preuzima ulogu determiniranja ekonomskih procesa ne može se nazvati kapitalističkim, primjenjujemo li kategorijalni aparat marksovske teorije (van Reijen i Bransen, 2002: 250).³ Međutim, u knjizi *Demokratska i autoritarna država*, Neumann prepoznaje važnu promjenu kad je riječ o odnosu između politike i ekonomije. Radi se o odvajanju političke moći od onoga što Neumann naziva njezinim privrednim korijenima. Štoviše, privredna se moć u sve većoj mjeri stječe na temelju političke moći. U tom kontekstu, Neumann ukazuje na birokratizaciju i jačanje uloge menadžera nauštrb uloge privatnog vlasništva i zakonodavne vlasti. Promjene o kojima govori Neumann istovremeno su političke i ekonomske. Birokratizacija proizlazi iz dvaju procesa – parlamentarna demokracija postala je masovnom demokracijom, a konkurencijska privreda postala je bitno organiziranom privredom (Neumann, 1992: 80).

Štoviše, kod Neumanna također možemo pronaći elemente teorije refeudalizacije. Prije svega, valja spomenuti način na koji Neumann definira feudalno shvaćanje političke moći. Naime, politička moć „je samo funkcija privrednog položaja moći: zemljoposjeda. On je baza sve sudske, vojne, religijske, legislativne i administrativne moći” (Neumann, 1992: 77). Ovu definiciju zanimljivo je usporediti s Neumannovim poimanjem monopola: „Kada neki interes zadobije monopolističku kontrolu, njegova privatna moć postaje kvazi-zakonodavnom, te time i javnom” (Neumann, 1992: 99). Iz toga slijedi da monopol predstavlja potencijalni izvor obnove dominacije feudalnog tipa.

Nadalje, valja spomenuti i analizu transformacije suvremenog kapitalizma koju su ponudili Michael Hardt i Antonio Negri u *Imperiju*. Hardt i Negri, pozivajući se na Davida Harveyja i Fredrica Jamesona, smatraju da postmodernost predstavlja „novu fazu kapitalističke akumulacije i potrošnje roba” (Hardt i Negri, 2003: 136). Imperijalni režim biomoći obilježen je rastućim preklapanjem ekonomske proizvodnje i političke konstitucije (Hardt i Negri, 2003: 46). Za razumijevanje prekla-

³ Što se tiče autora koji ne pripadaju Frankfurtskoj školi, spomenimo da Lav Trocki također nije sklon konceptu državnog kapitalizma. Sukladno tome, u prvom tomu *Izdane revolucije* Trocki kritizira gledište prema kojem se poredak u Sovjetskom Savezu može okarakterizirati kao državno-kapitalistički (Trocki, 1973: 189-191). Kritiku hipoteze o državnom kapitalizmu iznosi i postmarksistički teoretičar Claude Lefort u knjizi *Prijepor o komunizmu* (Lefort, 2000: 121).

panja ekonomskog i političkog, prvo valja razmotriti američki *New Deal*. Hardt i Negri povezuju *New Deal* s pojmovima disciplinarne vlasti i disciplinarnog društva. Konkretno, radi se o tome da kapital i država zapovijedaju čitavim društvom. Ono postepeno biva podvrgnuto kriterijima kapitalističke proizvodnje pa autori *Imperija* disciplinarno društvo nazivaju i društvom-tvornicom. Pojam disciplinarnosti ima dvojak značenje – riječ je o obliku proizvodnje i obliku vlasti. Disciplinarna proizvodnja podudara se s disciplinarnim društvom (Hardt i Negri, 2003: 207).

Međutim, nakon uspona države blagostanja uslijedio je njezin pad. Ključno obilježje krize države blagostanja odnosi se na privatizaciju struktura javne skrbi i raspodjele. Nastupanjem neoliberalizma privatiziraju se javne energetske i komunikacijske mreže, no Hardt i Negri ne tvrde da je rastakanjem javnog došlo do iščezavanja zajedništva. Pritom autori stavljaju naglasak na preobrazbe načina proizvodnje povezane s postmodernošću i informacijskom revolucijom. Ključna uloga u određivanju suvremene ekonomske i šire društvene stvarnosti pripada uslugama i odnosima, a ne materijalnim predmetima. Posljedično, proizvodnja postaje sinonim za suradnju i komunikativno zajedništvo. To ima važne implikacije za koncept privatnog vlasništva. Naime, taj koncept počinje gubiti svoj smisao pa autori govore o konceptualnoj krizi privatnog vlasništva. Međutim, takva se kriza ne može poistovjetiti s krizom u praksi. Pravne moći privatnog vlasništva nisu nestale, no sam koncept prestaje korespondirati s realnošću (Hardt i Negri, 2003: 253-254). Za Hardta i Negrija je, prema tome, uspon neoliberalizma usko povezan s mogućnošću nadilaženja kapitalizma.

Sličnu poveznicu prepoznaje i Wolfgang Streeck, no uz znatno manje optimizma svojstvenog Hardtovo i Negrijevoj teoriji. Streeck govori o dezorganiziranom kapitalizmu (engl. *disorganized capitalism*) koji takvom čini i antikapitalističku opoziciju. Posljedično, opozicija ne može nanijeti poraz kapitalizmu, ali ne može ni odigrati ulogu spasitelja kapitalizma (Streeck, 2014: 48). Da bi društveni sustav bio funkcionalan, potrebna mu je interna heterogenost. Kad je riječ o kapitalizmu, valja napomenuti da su socijalizam i sindikalizam osiguravali nekapitalističke temelje kapitalizma. U te se temelje ubrajaju povjerenje, dobra vjera, altruizam i solidarnost. Pobjedivši opozicijske snage, kapitalizam je eliminirao svoj socijalističko-sindikalistički oslonac. Stoga Streeck sugerira da se radi o pirovoj pobjedi kapitalizma (Streeck, 2014: 50).

Streeck govori o kraju kapitalizma, ali ne i o tome kako bi mogao izgledati postkapitalistički poredak. Ne slaže se s gledištem prema kojem su vizija boljeg društva i postojanje revolucionarnog subjekta nužni uvjeti za okončanje kapitalističke epohe. Štoviše, takvo gledište naziva marksističkom ili modernističkom predrasudom.⁴ Neoliberalno-globalistička revolucija uništila je sposobnost kolektivnog djelovanja, a s njom i nadu da će do takvog djelovanja doći (Streeck, 2014: 46).⁵ Kraj kapitalizma, prema Streecku, nije događaj, već se radi o procesu (Streeck, 2014: 47).

⁴ Ovu Streeckovu ocjenu smatramo nedovoljno nijansiranom. Marksizam je kompleksna intelektualna tradicija unutar koje se mogu pronaći različite vizije društvene transformacije. Isto vrijedi i za modernizam.

⁵ Neoliberalizam se može pojmiti kao stadij kapitalizma, no može se govoriti i o stadijima neoliberalizma. Primjerice, Will Davies razlikuje borbeni (od 1979. do 1989.), normativni (od 1989. do 2008.) i kazneni (od 2008.) neoliberalizam (Davies, 2016). Postoje i autori koji tvrde da je neoliberalizmu došao kraj. Kao primjer može se navesti knjiga Garyja Gerstlea *The Rise and Fall of the Neoliberal Order* (Gerstle, 2022).

II.

Postkapitalistička hipoteza u svojoj najrecentnijoj varijanti također polazi od tvrdnje da kapitalizam ulazi u završnu fazu svoje povijesne putanje. Ta završna faza nije rezultat revolucionarnog sloma. Naprotiv, nastaje razvojem i širenjem informacijskih tehnologija. Umjesto da djeluju kao još jedan čimbenik ubrzanja kapitalističke akumulacije, one dovode u pitanje same temelje tržišno-robne ekonomije (Mason, 2016; Gorz, 2015; Durand, 2024; Varoufakis, 2023; Bastani, 2019; Wark, 2019; Staab, 2024). Za razliku od ranijih tehnoloških inovacija – parnog stroja, elektrifikacije ili motora na unutarnje izgaranje – koje je kapitalizam uspješno apsorbirao i instrumentalizirao radi povećanja produktivnosti i valorizacije, procesi informatizacije sve se češće promatraju kao disruptivna sila koja narušava tradicionalne odnose rada, vlasništva i vrijednosti (Varoufakis, 2023: 8; Durand, 2024: 65; Hardt i Negri, 2009: 111). Pretpostavka da kapitalizam i informacijske tehnologije djeluju u sinergiji, „da jedan proizvodi i snaži onaj drugi”, iz ove se perspektive dovodi u pitanje. Naprotiv, tvrdi se da fundamentalni aspekti informacijskih tehnologija nisu kompatibilni sa zakonima kapitalističkog tržišta (Mason, 2016: 156; Durand, 2024: 57).

Moderni industrijski kapitalizam, utemeljen na masovnoj proizvodnji standardiziranih roba, time potencijalno ustupa mjesto novoj ekonomskoj paradigmi. Proizvodni proces ne posjeduje se više putem materijalne komponente proizvodnje, nego putem nematerijalnih elemenata: „patenata, autorskih prava, brandova, trgovačkih marki, vlasništva nad logičkim procesima” (Wark, 2019: 122). Investicije, kompetitivnost i ovisnost o tržištu zamijenjeni su sposobnošću digitalne ekonomije da osigura profit izvan procesa realne, materijalne proizvodnje (Durand, 2024: 174). Upravljanje informacijama i integracija umjetne inteligencije postaju središnji izvori vrijednosti, a politička i ekonomska moć koncentrira se oko kontrole pristupa mreži i algoritamskog upravljanja društvenim interakcijama. Pritom „cijelo društvo teži da se na neki način integrira u mreže informacijske proizvodnje”, ističu Hardt i Negri, dodajući: „mreža je zamijenila tekuću vrpču kao organizacijski model proizvodnje” (Hardt i Negri, 2003: 220, 249). Prema Masonu, „informacijska tehnologija istiskuje rad iz proizvodnje, uništava mehanizme cijena i promovira netržišne oblike razmjene”, čime „remeti osnovne institucije kapitalizma – cijene, vlasništvo i plaće” (Mason, 2016: 238, 281). Drugim riječima, informacija se sve više poima kao „primarni faktor proizvodnje”, koji podređuje dotadašnje integralne elemente industrijske ekonomije – rad, zemlju i kapital (Bastani, 2019: poglavlje 2.5, paragraf 1-2; Wark, 2019: 84).⁶

Međutim, nematerijalna logika postkapitalističke hipoteze ne zaustavlja se na već poznatim postfordističkim ili postindustrijskim stadijima kapitalizma ili ekonomije temeljene na znanju (Vercellone, 2007a: 9; Lebert i Vercellone, 2007: 23). A unutar kojih proizvodnju nalazimo preusmjerenu na uslužni sektor i kognitivni rad, dok se teška industrija izmješta u geografske regije s nižom cijenom radne snage i sirovina te manjom regulacijom. Štoviše, postkapitalistička hipoteza sugerira još

⁶ „Sve veći dio primarne i sekundarne proizvodnje čini se da je pod kontrolom brzih tokova, opsežnih arhiva i složenih algoritama čije konkretno postojanje ima tercijarni oblik – oblik informacije” (Wark, 2019: 85). Drugim riječima, proces valorizacije velikog broja današnjih kompanija (od Facebooka, preko Nikea do Ubera ili Airbnba) se sve više vrti oko „portfelja intelektualnog vlasništva” ili asimetričnog pristupa potrošačkim informacijama, a sve manje oko toga koliko i što proizvode i prodaju (Wark, 2019: 122).

dublje promjene u političko-ekonomskoj strukturi. Informatizacija prema njoj predstavlja konačnu granicu procesa industrijalizacije i modernizacije, a za kapitalistički način proizvodnje smatra se da ne može u potpunosti integrirati informacijske tehnologije bez da se u tom procesu (samo)ukine (Hardt i Negri: 2003: 241; Mason, 2016: 238). Time se sugerira da se radi o krizi „kapitalizma kao takvog”, a ne samo njegove industrijske varijante (Wark, 2019: 12-13; Gorz, 2015: 34). Odnosno, da ta kriza „sadrži u temelju negaciju robne kapitalističke ekonomije. Poimati je kao ‘nov oblik kapitalizma’ znači prikrivati njezin potencijal negativiteta” (Gorz, 2015: 54).

Ono što treba naglasiti je da pobornici postkapitalističke hipoteze ne tvrde da je kapitalistički način proizvodnje nestao. Čak i ako se informatizaciju kapitalizma shvati kao uvod u treću ekonomsku paradigmu⁷, industrijska proizvodnja, najamni rad i robna razmjena i dalje ostaju dijelom postmodernog društva. Kako ističu Hardt i Negri, prijelaz iz jedne ekonomske paradigme u drugu ne briše prethodne načine proizvodnje, već ih integrira u novu dominantnu strukturu. Primjerice, prelaskom iz srednjovjekovnoga feudalnog u moderno industrijsko društvo poljoprivreda nije nestala niti se samo kvantitativno preobrazila u smislu da se smanjio njezin udio u nacionalnoj ekonomiji. Ona se morala iz temelja restrukturirati prema logici industrijske proizvodnje (Hardt, i Negri, 2003: 237-241). Kao što napominju autori: „farma je postepeno postala tvornica, sa svom tvorničkom disciplinom, tehnologijom, odnosima nadnica” (Hardt i Negri, 2003: 240). Informatizacija tako sada restrukturira kapitalističku industriju prema logici decentralizirane mrežne strukture, gdje podatci, algoritmi i hibridni načini upravljanja preuzimaju primat nad materijalnom proizvodnjom. Sve važnija postaju sredstva akumulacije i obrade bihevioralnih podataka u svrhu postizanja „monopola nad pozornošću” i modifikacije potrošačkog/političkog/identitetskog ponašanja (Varoufakis, 2023: 97; Wark, 2019: 12-13, 63). Naravno, ta sredstva i dalje uključuju snažnu fizičku komponentu (mrežnu infrastrukturu, farme servera i telekomunikacijske kabele) koja je nužna za prikupljanje i obradu nemjerljivih količina podataka, ali je cijela ta fizička komponenta sada podređena nematerijalnoj logici informacijskih tokova (Durand, 2024: 21; Wark, 2019: 15; Gorz, 2015: 35).

Oko središnjih aspekata transformativnog procesa informatizacije kapitalizma u literaturi postoji relativni konsenzus (Mason, 2016; Varoufakis, 2023; Durand, 2024; Dean 2024; Bastani 2019). Najčešće istaknuti obrasci uključuju: 1) pad marginalnih troškova informacijskih dobara gotovo prema nuli; 2) krizu rada – prevlast automatizacije i princip nematerijalnosti rada; 3) podređivanje sve većeg dijela kapitalističke industrije imperativima podatkovne ekonomije. Međutim, ono oko čega ne postoji jedinstveno stajalište – i čemu ćemo se detaljnije posvetiti u trećem dijelu rada – pitanje je magnitude političko-socijalnih posljedica ovih transformacija. No, krenimo prvo s osnovnim elementima postkapitalističke teze.

1) *Teorija nultog marginalnog troška* pretpostavlja da informacijska dobra, po hranjena i distribuirana u obliku digitalnog sadržaja, smanjuju trošak vlastite reprodukcije gotovo prema nuli. Odnosno, informacijska dobra funkcioniraju potpuno drugačije od fizičke robe čija je masovna standardizirana proizvodnja bila okosnica modernoga industrijskog kapitalizma (Mason, 2016: 162; Bastani, 2019: poglavlje

⁷ Hardt i Negri (2003) definiraju tri ekonomske paradigme: agrarnu, industrijsku i informacijsku (2003: 237).

3.6, paragraf 5-7; Vercellone, 2007b; Grdešić, 2023: 129). Pjesma u mp3 formatu, softverski kod, algoritmi koji pokreću Uber, Facebook ili Google (strojevi informacijskog doba) primjeri su „nesuparničke robe” (Mason, 2016) čija se reprodukcija ne temelji na tradicionalnoj logici proizvodnje i potrošnje niti se ravna prema zakonima ponude i potražnje.⁸ Štoviše, za razliku od fizičkih dobara ili usluga, čija svaka nova jedinica zahtijeva nezanemarivi trošak materijala, radne snage i transporta, informacijski proizvodi mogu se reproducirati trenutačno i bez dodatnog troška.⁹ Primjerice, pjesma na gramofonskoj ploči podrazumijevala je fizički nosač čija je proizvodnja zahtijevala tvornicu, radnike i distributivni lanac. Nasuprot tome, pjesma u mp3 formatu može se kopirati i dijeliti bez degradacije kvalitete, njezina ponuda je bezgranična a struktura nesuparnička, pri čemu je jedini trošak električna energija potrebna za prijenos podataka i pohranu (Zuboff, 2019: 29; Grdešić, 2023: 129).¹⁰

To za posljedicu ima, tvrde pobornici postkapitalističke teze, krizu razmjenske vrijednosti na kojoj je počivao moderni kapitalizam; krizu koju pogoni obilje, dostupnost i kolektivno prisvajanje informacija, znanja i spoznaja (Gorz, 2015: 34-35, 56; Mason, 2016: 163-164; Lebert i Vercellone, 2007: 23-25; Bastani, 2019: poglavlje 2.4, paragraf 4-5).¹¹ *Ako se informacijski proizvodi mogu skoro neograničeno dijeliti, sa zanemarivim troškom reprodukcije, njihova vrijednost više ne može biti određena radnim vremenom uloženim u njihovu proizvodnju niti uravnotežena mehanizmom ponude i potražnje.*¹² Autori poput Gorza (2015), Rifkina (2014) ili Masona (2016: 173-174, 193-194) ističu da time tržišni mehanizmi formiranja cijena prestaju funkcionirati jer informacijska ekonomija stvara obilje umjesto oskudice. Drugim riječima, sama nematerijalna struktura informacije odolijeva načinu robne valorizacije: njezina ponuda više nije ograničena materijalnim resursima, proizvodnim kapacitetima ili distributivnom infrastrukturom. Kako sumira Mason: „Budući da je marginalizam bio teorija cijena i samo cijena, ne može obuhvatiti svijet dobara čija je cijena nula, kao ni prostor djeljive ekonomije, netržišnih organizacija i proizvoda koje se ne može posjedovati” (Mason, 2016: 218). Iz toga izvodi zaključak: „Ekonomija temeljena na informacijama, sa svojom tendencijom za proizvodima nul tog troška i slabim vlasničkim pravima, ne može biti kapitalistička ekonomija” (2016: 233). Dru-

⁸ Kako ističe Mason kada govori o informacijskim strojevima digitalne ere: „Vrijednost industrijskog softvera u potpunosti je ovisna o zakonu o intelektualnom vlasništvu koji sprečava da se koristi i umnožava besplatno” (2016: 225).

⁹ Gorz citira Enza Rullanija koji kaže da „ni teorija vrijednosti marksističke tradicije, ni danas dominantna liberalna teorija ne mogu razumjeti procese preobrazbe spoznaje u vrijednost. (...) Čim je proizvedena prva jedinica, trošak neophodan za reprodukciju drugih jedinica teži prema nuli” (Rullani, prema Gorz, 2015: 31).

¹⁰ Kako ističe Durand, „troškovi računalnih operacija obrade pali su 100 milijardi puta od sredine prošlog stoljeća” (Durand, 2024: 128).

¹¹ Bastani citira ekonomiste Larryja Summersa i J. Bradforda DeLonga koji još 2001. pišu: „Ako se informacijska dobra trebaju distribuirati prema njihovom marginalnom trošku proizvodnje – nula – ne mogu ih stvarati i proizvoditi poduzetničke tvrtke koje koriste prihode od prodaje potrošačima za pokrivanje svojih troškova” (Bastani, 2019: poglavlje 2.7, paragraf 5).

¹² „Znanje nije dobro kao ostala dobra, svodivo na robu, ono nije dobro u užem smislu riječi. Stoga se javljaju brojni problemi kad se na znanje pokušavaju primijeniti zakoni valorizacije kapitala svojstveni industrijskom kapitalizmu” (Corsani, 2007: 56).

gim riječima nulti marginalni trošak ne samo da ugrožava stopu profita nego potkopava sam „tržišni mehanizam formiranja cijena” (Rifkin, 2014: poglavlje 15, paragraf 1).

Kapitalistička logika, međutim, još uvijek ima spreman odgovor na proturječnosti koje uvodi njezina informatizacija. Opstaje umjetnim održavanjem oskudice: ograničavajući pristup informacijskom obilju putem digitalnih monopola, intelektualnog vlasništva, patenata, privatizacijom komunikacijskih tokova ili zatiranjem principa otvorenog koda. Drugim riječima, informacijska dobra mogu zadržati razmjensku vrijednost samo pomoću barijera čiji je cilj zaustaviti njihovo slobodno kolanje društvom (Hardt i Negri, 2003: 252-253; Mason, 2016: 355, 366; Gorz, 2015: 34-35; Vercellone, 2007b: 42; Durand, 2024: 1-4). Kao posljedica, događa se svojevrsno „ograđivanje interneta”¹³ i utrka među tehnološkim divovima u monopolizaciji pristupa mrežnim čvorištima i infrastrukturi. Monopol postaje preduvjet funkcioniranja tržišta informacijskih dobara jer sprečava pad cijena, omogućuje zadržavanje dobiti od prodaje „besplatnih stvari” i izvlačenje rente iz procesa izvlaštenja kolektivnosti spoznaje (Mason, 2016: 165; Gorz, 2015: 32; Varoufakis, 2023: 103; Hardt i Negri, 2003: 253). Na taj se način trenutno spašava sustav razmjenske vrijednosti informacijske ekonomije: pristup mreži sve je više privatiziran, a informacijska dobra kapitalizirana su i uvučena natrag u mehanizam formiranja cijena temeljen na logici oskudice (Gorz, 2015: 25-26). Time se tvrdi sljedeće: informacijska dobra dovode u pitanje koncept privatnog vlasništva, no ne ukidaju ga: transformiraju ga na način da monopol nad intelektualnim vlasništvom postaje preduvjet funkcioniranja digitalne ekonomije.¹⁴ Na krizu razmjenske vrijednosti informacijskih dobara nadovezuje se *kriza rada*. Ne samo da sveopća automatizacija radnog procesa dovodi u pitanje sam koncept rada, kakav je nastao u naručju klasično-liberalne i marksističke ekonomije, nego nematerijalnost rada proširuje krizu vrijednosti do završne krize kapitalizma (Srnicek i Williams, 2020: 123-145). Gorz to podcrtava tvrdeći da materijalni rad „prestaje biti mjerom stvorenog bogatstva” (2015: 7). Za razliku od industrijskog rada, koji se mogao kvantificirati kroz radne sate i mjerljive ishode, rukovanje informacijama i spoznajama sve se teže povezuje s vrijednošću krajnjeg proizvoda, čime se urušava „sustav ekvivalentnosti koji je regulirao robnu razmjenu” (Gorz, 2015: 7, 24; Corsani, 2007: 49). Radno vrijeme ne može se održati kao „mjera produktivnosti i pristupa dohotku” (Vercellone, 2007b: 40-41), a time stari obrasci učinkovitosti, koji su važili u fordističkom tipu tvornice organiziranoj na tejlorističkom principu podjele rada, djeluju zastarjelo u kontekstu decentralizirane mrežne strukture (Lebert i Vercellone, 2007: 25).

Istovremeno s tim procesima, poništava se *polarizacija znanja* koju su neki smatrali tipičnom za modernu industriju (Gorz, 2015; Vercellone, 2007b; Durand,

¹³ Kao što se dolaskom modernoga trgovačkog društva odvijalo ograđivanje zemlje (vidi Polanyi, 1999; ali i Varoufakis, 2023: 80).

¹⁴ U literaturi se ustalio naziv „kognitivni kapitalizam” za proizvodnju tih umjetnih barijera kako bi se kolanje spoznaje i informacija stavilo pod kontrolu i kako bi se institucionalizirale prepreke. Gorz za kognitivni kapitalizam kaže da je riječ o „načinu preživljavanja kapitalizma kada su njegove kategorije izgubile svoju relevantnost: kada se proizvodnja bogatstva više ne može izračunati ni kvantitativno izraziti u terminima ‘vrijednosti’, kad glavna proizvodna snaga više nije rijedak resurs ni privatno prisvojivo sredstvo proizvodnje, već skup izobilnih, neiscrpnih ljudskih znanja čija se uporaba i dioba uvećavaju kako obujmom tako i svojom raspoloživošću” (Gorz, 2015: 59).

2024: 131). Tvrdilo se da je industrijska podjela rada u mnogočemu lišavala radnika autonomnih znanja fragmentacijom i parcelizacijom radnog procesa, dok su menadžerske i tehničke elite težile monopolizirati upravljačko znanje (Gorz, 2015: 11; Vercellone, 2007b: 30). Da je podrazumijevala dequalifikaciju proizvodnog rada i nadkvalifikaciju menadžerskih kompetencija, čime se održavala hijerarhijska kontrola nad proizvodnim procesima i disciplinarni učinci radnog okruženja (Lebert i Vercellone, 2007: 19).¹⁵ Nasuprot tome, umreženi kooperativni oblici rada, u kojima radnici mogu prisvojiti sredstva za proizvodnju i djelovati unutar horizontalnih mreža odlučivanja zaobilazeći kapitalističke tržišne odnose i menadžerske hijerarhije, sada čine da takva parcelizacija izgleda neučinkovito (Gorz, 2015: 13).

Figura industrijskog radnika eksploatiranog unutar zidova poduzeća time sve manje odgovara postindustrijskom okolišu u kojem rad poprima afektivnu, komunikacijsku, spoznajnu dimenziju (Hardt i Negri, 2003: 56). Proces, međutim, nije linearan ni sveobuhvatan; dapače, obilježen je proturječnim ishodima. Nomadska struktura informacijskih mreža u isto vrijeme stvara priliku za bijeg iz obruča kapitalističkog načina proizvodnje, ali i nove oblike eksploatacije pogonjene logikom pokretljivosti i *outsourcinga*. Putem komunikacijskih mreža proizvodni odnosi imaju tendenciju širenja van zidova tvornice i poduzeća, težeći da zauzmu najintimnije dijelove identiteta i afekata, brišući razliku između radnog i slobodnog vremena (Hardt i Negri, 2003: 214-216, 249). U tom smislu informacijske tehnologije, posebno algoritamski nadzor nad radničkim performansama, imitiraju i produbljuju tejlorsitičke tendencije robne proizvodnje, podižući produktivnost i nadzor na dosad neviđene razine. Drugim riječima, „automatizacija i kompjuterizacija proizvodnje” pojačavaju disciplinarni nadzor nad podjelom rada i idu ruku pod ruku s intenzifikacijom kontrole i smanjenjem autonomije radnika (Hardt i Negri, 2003: 227; Durand, 2024: 46, 110; Pasquinelli, 2023: 1-13; Varoufakis, 2023: 261). Umjesto da oslobađaju rad, informacijske tehnologije iz te perspektive češće postaju instrumenti algoritamske eksploatacije i hiperproduktivnosti, pojačavajući nejednakost i polarizaciju znanja.¹⁶ Također, tako artikulirana, digitalna transformacija ne predstavlja most prema postkapitalizmu. Naprotiv, pojačava postojeću kapitalističku organizaciju proizvodnje, proširujući njezine mehanizme eksploatacije i nadzora na područja rada/života koja su ranije ostajala izvan neposredne ekonomske kontrole (Dinerstein i Pitts, 2021).

3) Konačno, treći aspekt postkapitalističke hipoteze odnosi se na uključivanje sve većeg dijela kapitalističke privrede u imperativ podatkovne ekonomije (engl. *big data*). Ovaj proces nije ograničen na IT sektor, već se sugerira temeljna transformacija sve većih dijelova industrije. Oni sada, pored svoje primarne djelatnosti, moraju funkcionirati i kao sustavi za ekstrakciju, analizu i monetizaciju podataka da bi ostali konkurentni (Zuboff, 2019; Varoufakis, 2023). Taj se proces u literaturi najčešće naziva „korporacijsko hvatanje eksternalija” (Mason, 2016: 229) ili „aku-

¹⁵ Kako nam je to pokazao i Foucault (1994), polarizacija znanja unutar proizvodnog aparata bila je pojačana učinkom disciplinarne moći.

¹⁶ Riječima Yanisa Varoufakisa: „Algoritmi su već zamijenili šefove u sektoru transporta, dostave i skladištenja. A radnici koji su prisiljeni raditi pod njihovom kontrolom nalaze se u modernističkoj noćnoj mori: neki bestjelesni entitet, koji ne samo da nema ljudsku empatiju, već je za nju i nesposoban, dodjeljuje im poslove prema tempu koji sam određuje, nadzirajući njihovo vrijeme odziva” (2023: 95).

mulacija bihevioralnog viška” (Zuboff, 2019). Prema kritičarima ovih praksi, odvija se pokušaj prisvajanja i monetizacije „sirovog” ljudskog iskustva u njegovoj cjelovitosti; monopolizacija pozornosti za kakvu nije bio sposoban tradicionalni marketing (Varoufakis, 2023: 77). Kako ističe Mason, „svaka interakcija između proizvođača i potrošača, potrošača i potrošača, prijatelja i prijatelja morala bi biti minirana vrijednošću” (2016: 229). Odnosno, sve više proizvoda i usluga dizajnirano je, ne primarno zbog svoje razmjenske vrijednosti, već kao mamac za ekstrakciju bihevioralnih podataka. Svaka interakcija s digitalnim okruženjem – korištenje internetskih pretraživača, društvenih mreža, mobilnih aplikacija, pametnih uređaja, pa čak i fizičko kretanje kroz prostor s mobitelom u džepu – ostavlja bihevioralni trag koji se putem algoritama i strojnog učenja prisvaja, analizira i pretvara u monetarnu vrijednost. Ti podatci zatim podliježu dvostrukoj obradi. Dio njih reinvestira se u poboljšanje usluge, dok drugi dio postaje bihevioralni višak – podatkovna sirovina koja se pretvara u prediktivnu analitiku potrošačkog ponašanja koju tehnološki divovi prodaju „trećim stranama” u svrhu oglašavanja, ali i za različite druge svrhe (Zuboff, 2019: 8-10; Varoufakis, 2023: 77-78, 92; Durand, 2024: 87-88).

Naravno, kao i u tradicionalnom marketingu, cilj nije samo predvidjeti ponašanje korisnika, već ga modificirati. No za razliku od klasičnih modela oglašavanja, algoritamski sustavi potpomognuti strojnim učenjem i umjetnom inteligencijom ciljano i aktivno interveniraju u ekonomiju pozornosti, oblikujući preferencije, potrošačke navike i životne stilove (Zuboff, 2019: 8, 94; Andrejevic, 2014). Aparati digitalnog nadzora, koji čine temeljnu infrastrukturu ekonomije pozornosti, prodiru do najintimnijih dijelova subjektivnosti. Čitav ljudski život postaje „slobodni sirovi materijal za prevođenje u bihevioralne podatke”, a sami korisnici „objekti iz kojih se izvlače i ekspropiraju sirovine” (Zuboff, 2019: 8, 94). Pod krinkom besplatnih usluga korisnici su uvučeni u sustav monetizacije podataka u kojem su istovremeno neplaćeni proizvođači i objekti kapitalizacije (Wark, 2019: 10-11, Varoufakis, 2023: 77-78).¹⁷ Proces ekstrakcije bihevioralnog viška ujedno je i proces razvlaštenja koji počiva na asimetričnom pristupu znanju (Durand, 2024: 91).

Dakle, ono što tehnološki divovi poput Alfabeta ili Mete uistinu prodaju nije ova ili ona digitalna usluga, nego sama korisnikova pozornost, mogućnost da se ona „zarobi” što je moguće duže i intenzivnije i usmjeri prema proizvodima onih koji plaćaju oglašivačke prihode. Vlasništvo nad sredstvima prikupljanja i obrade osobnih podataka i njihova monetizacija („sredstva bihevioralne modifikacije”, kako ih zovu Zuboff i Varoufakis) postaje sada poluga moći jedne nove klase, koja prema mnogima više nije kapitalistička. Varoufakis (2023) ih naziva *cloudalistima*, Wark (2019) *vektoralistima*. Njihova moć proizlazi iz privilegiranih pozicija kontrole informacijskih tokova i mrežnog efekta platformskih monopola (Wark, 2019: 10, 12-13).¹⁸

¹⁷ Krilaticom *you are the product* podcrtava se misao da, ukoliko je proizvod besplatan, ono što je u stvari proizvod jest sam korisnik, odnosno njegova pažnja.

¹⁸ Kako tvrdi Wark, ta klasa, koju naziva *vektoralistima*, svoju moć temelji na vlasništvu nad „vektorom duž kojeg se informacije prikupljaju i koriste” (2019: 10). On taj trend uočava ne samo u IT sektoru nego i kod tradicionalnijih poduzeća poput Walmarta, koji se sve više oslanja „na proces ekstrakcije informacija (...) [i] na prediktivne modele koji upravljaju njegovim poslovnim odlukama” (2019: 16).

III.

Rasprave o političko-ekonomskim posljedicama digitalne transformacije kapitalizma nisu nipošto jedinstvene. Obilježava ih pluralnost interpretativnih perspektiva. Smatramo da se u suvremenoj literaturi u zadnjih dvadesetak godina izdvajaju tri struje mišljenja; nazvali smo ih *tradicionalistima*, *optimistima* i *pesimistima*. Razlike među njima nisu čvrste ni nepropusne. Međutim, navedena podjela pruža nam korisnu analitičku orijentaciju u literaturi koja je često divergentna po svojim teorijskim i metodološkim polazištima. Naša podjela, pritom, ne pretendira na konačnost, već služi kao okvir za sistematizaciju širokog raspona pristupa.

Počnimo s optimistima. Oni širenje informacijskih tehnologija ne gledaju kao tek još jednu fazu revolucioniranja kapitalizma. Naprotiv, u njihovu eksponencijalnom razvoju vide obrise potencijalno postkapitalističkog društva. Autori poput Hardta i Negrija (2003), Masona (2016), Bastanija (2019) ili Rifkina (2014) drže da informatizacija proizvodnih i razmjenskih procesa nosi u sebi emancipacijski potencijal, stvarajući unutar kapitalističkog tržišta otoke nekapitalističkog načina proizvodnje. Ti netržišni oblici proizvodnje, tvrdi Mason, podudaraju se s razvojem kooperativnih, decentraliziranih, samoupravljačkih, volonterskih formi podjele rada koji se odvijaju van menedžerskih hijerarhija i imperativa akumulacije profita prisutnih u kapitalističkom poduzeću (Mason, 2016: xvi, 167, 175). U informatiziranoj ekonomiji „umreženi, modularni, nelinearni timski rad (...) s visokom razinom autonomije” sukobljava se sa „starom disciplinom rada” koja je počivala na „poslušnosti, prisustvu, hijerarhiji” (Mason, 2016: 366-367). Slobodni protok informacija i princip otvorenog koda dovodi u pitanje ne samo intelektualno vlasništvo nego izaziva i sam koncept privatnog vlasništva. Mason daje primjer Wikipedije kao projekta koji utjelovljuje principe mrežne ekonomije: rad i proizvodnja bez upravljačkih struktura i tržišne utakmice. Štoviše, Mason ide još dalje, tvrdeći da ni tržište ni korporacijski menedžment ne bi bili sposobni proizvesti Wikipediju, jer njezin uspjeh počiva na principu suradničke proizvodnosti, bez vlasništva i središnje upravljačke strukture (Mason, 2016: 177).¹⁹ Za Masona, Wikipedija je dokaz da je moguće „proizvoditi stvari bez tržišta ili tvrtke” (2016: 178).

Rifkin i Bastani još više zaoštavaju postkapitalističku hipotezu: ekonomija nultog marginalnog troška neće se zadržati samo u okviru proizvodnje informacijskih dobara. Zahvatit će sve šira područja „materijalne” ekonomije: zdravstva, obnovljivih izvora energije, pa i proizvodnje hrane i transporta. Bastani informacijsku revoluciju gleda kao poremećaj magnitude poljoprivredne i industrijske revolucije – poremećaj koji najviše dosad nudi „društvo onkraj oskudice i posla” (2019: poglavlje 2.4). Zahvaljujući gotovo pa eksponencijalnom rastu informacijskih tehnologija (Mooreov zakon), postmoderna društva, tvrdi on, više ne moraju funkcionirati pod pritiskom oskudice koja je karakterizirala kapitalističko tržište (Bastani, 2019: poglavlje 3.3). Informacijska tehnologija time potencijalno po prvi put preokreće zakon automatizacije prema kojemu povećanje produktivnosti proizvodnje „ne dovodi do više slobodnog vremena, već jednostavno do proizvodnje više dobara i usluga” (Bastani, 2019: poglavlje 3.2, paragraf 7). Drugim riječima, mrežna ekonomija stvara uvjete za to da povećana produktivnost ne služi isključivo daljnjoj akumulaciji kapitala, nego oslobađanju društva od prisile na rad i podružtvavljenju

¹⁹ „Natjerati korporaciju od 12 tisuća ljudi da stvori 26 milijuna stranica Wikipedije bilo bi jednako besmisleno kao i da Sovjetski Savez pokuša stvoriti svoju verziju Starbucksa” (Mason, 2016: 177).

produktivne (Hardt i Negri, 2003: 220). To ne znači da će tržišno-robna privreda nestati, ali će se sužavati sve dok ne postane otok u oceanu ekonomije besplatnih stvari (Rifkin, 2014: poglavlje 1.1). Pritom, Rifkin smatra da takvo društvo izobilja neće dovesti do pada inovacija: kao dokaz za to navodi da „ekonomija dijeljenja” na internetu već sada inovira i proizvodi van tržišnih mehanizama. Isto tako, tvrdi da informatička automatizacija radnih procesa neće povećati nezaposlenost i siromaštvo: „tvornice bez radnika” ne označavaju kraj nego početak novog doba obilja (Rifkin, 2014: poglavlje 8.1, paragraf 10). To potvrđuje uvjerenjem u paradigmatiku promjenu koja će pojmove rada, vrijednosti i tržišta učiniti zastarjelima, a ubrzana automatizacija prisilit će političko-socijalne elite na radikalne ustupke te će najamni rad i masovna zaposlenost postati stvar prošlosti (Rifkin, 2014: poglavlje 8.2, paragraf 14-18).

Ovakav optimizam počiva i na ideji o novom političkom subjektu: „umreženi pojedinac”, a ne radnička industrijska klasa glasnik je ove postkapitalističke transformacije (Mason, 2016: 194). Drugim riječima, informatizacija omogućava bijeg od tržišta koji nije uspio ni socijalističkoj državi ni revolucionarnim pokretima. Tu se recentni teoretičari postkapitalizma (Mason, Rifkin, Bastani) približavaju predviđanju koje su Hardt i Negri izrekli još krajem devedesetih. Oni su tada ustvrdili da „kada se ljudska moć pojavljuje kao neposredno autonomna suradnička kolektivna snaga, kapitalistička pretpovijest primiče se svojem kraju” (2003: 304). Tu suradničku snagu nazvali su „mnoštvo”, a „virtualne moći mnoštva” smatrali su potencijalnim grobarom globalnog kapitalizma (Hardt i Negri, 2003: 305). Smatrali su da iz umreženih oblika proizvodnje i rada nastaje društvena snaga koja više ne počiva na teritorijalno i institucionalno disciplinarnom radničkom kolektivu. Njihovo „mnoštvo” i Masonov „umreženi pojedinac” dijele uvjerenje da je nova društvena moć ukorijenjena u decentraliziranoj mrežnoj komunikaciji i suradničkom radu van tržišnih mehanizama, a ne u materijalnoj proizvodnji i vlasništvu nad sredstvima akumulacije kapitala. Ključno pitanje za optimiste jest sposobnost demokratske kontrole nad informacijskim čvorištima i sprječavanje njihove monopolizacije od strane država i korporacija. Radi se o sukobu između mreže i hijerarhije, odnosno sukobu između tehnološkog razvoja koji vodi prema svojevrsnoj ekonomiji obilja, i društvenih struktura industrijskog načina proizvodnje koje i dalje žive u svijetu monopola i oskudice radi zadržavanja kontrole nad protokom informacija i besplatnih stvari (Mason, 2016: 194-195).

Međutim, čak i optimisti upozoravaju da bi se ovi trendovi mogli preokrenuti u svoju suprotnost. Odnosno, da u informatizaciji kapitalističkog načina proizvodnje postoje sile koje će suradnički, emancipacijski potencijal još čvršće vezati uz održavanje eksploatacije i nejednakosti. Autori koji pišu nakon Masona, Rifkina i Bastanija – kao što su Varoufakis (2023), Durand (2024), Dean (2020, 2024) ili Wark (2019) – zauzimaju znatno pesimističniju perspektivu. Za njih kraj kapitalizma ne znači dolazak ekonomije obilja, već refeudalizaciju društvenih odnosa: dominaciju digitalne rente, logiku teritorijalnog prisvajanja „digitalne zemlje” od strane platformskih monopola i izvlaštenje kolektivno proizvedene vrijednosti „vanekonomskim” sredstvima. Teza o refeudalizaciji ne podrazumijeva, međutim, jednostavne paralele sa srednjovjekovnom Europom (Durand, 2024: 173). Tehnofeudalizam ili neofeudalizam označava nastajanje nove društveno-ekonomske strukture koja kombinira informacijske tehnologije (algoritme, umjetnu inteligenciju, *big data*) s društvenim oblicima podložnosti kakvi su vladali prije kapitalizma (Varoufakis, 2023, Dean 2024).

Teza o refeudalizaciji počiva na nekoliko premisa: 1) da tržište i profit prestaju biti dominantni mehanizmi akumulacije vrijednosti i da ih potiskuje renta²⁰; 2) da rad gubi status jedinog izvora društvenog bogatstva i sve se više zamjenjuje neplaćenim digitalnim doprinosima korisnika; 3) da se društvena moć i dominacija sve češće reproduciraju kroz osobne odnose ovisnosti, teritorijalno prisvajanje i privatizirane oblike nadzora (i represije) karakteristične za feudalne režime (Varoufakis, 2023; Durand, 2024; Dean, 2024).

Varoufakis tezu o refeudalizaciji razvija kroz pojam kapitala u oblaku (engl. *cloud capital*). Ističe da tržište i profit ustupaju mjesto digitalnoj renti koja se izvlači iz platformskih monopola i zatvorenih digitalnih ekosustava (Varoufakis, 2023: 75–109). Radi se o vrsti kapitala koji više ne služi primarno proizvodnji robe, nego prisvajanju digitalne „zemlje” i modifikaciji ponašanja pojedinaca (2023: 260–261).²¹ Digitalne platforme poput Amazona, Googlea ili Facebooka za Varoufakisa nisu tržišne niše. Naprotiv, smatra da unutar njih kupci i prodavači ne djeluju na otvorenom tržištu nego su izolirani algoritamskim posredovanjem. Posljedica je da platforme ne samo da dominiraju tržištima nego ih i ukidaju. Pretvaraju ih u privatne digitalne posjede (*feude*) na kojima „gospodare” tehnološki oligarsi, a korisnici postaju vezani za digitalno „tlo” (2023: 262–263). Varoufakis tvrdi da širenjem *cloud capitala* sve manji dio ukupnog bogatstva dolazi iz eksploatacije rada u proizvodnji, a sve veći iz privilegija koje digitalne platforme prisvajaju kao monopolisti nad *digitalnim feudima* (2023: 145–147).

Neofeudalni rentijerski model, izgrađen na kičmi algoritamske ekonomije pozornosti, stvara od tradicionalnih kapitalista vazalnu klasu, dok radnike i potrošače pretvara u „*cloud kmetove*” (Varoufakis, 2023: 266). Naime, Varoufakis tvrdi da odnos između vlasnika digitalne platforme (poput Amazonovog Jeffa Bezosa) i kapitalista (koji prodaju na njegovoj platformi) nije odnos između dvaju kapitalista. On je puno bliži odnosu između tehnofeudalnog gospodara i kapitalista-vazala koji je prisiljen plaćati „danak” da bi uopće imao pristup tržištu i mogao djelovati kao kapitalist (2023: 145, 264). Pored rente, *cloud capital* reproducira se neplaćenim radom korisnika. Svaki put kada objavimo sadržaj na društvenoj mreži ili pružimo podatke navigacijskom servisu poput Google Mapsa, *radimo* na „posjedu” digitalnog gospodara kao postmoderni kmetovi, bez direktne naknade, dok platforma ubire vrijednost prodajući naše podatke trećim stranama u svrhu oglašavanja. Za Varoufakisa, činjenica da neplaćeni rad korisnika izravno stvara kapital (npr. digitalnu infrastrukturu platformi) znači dekomodifikaciju rada i krizu kapitalističke podjele rada (2023: 98).

Durand dodatno razvija tehnofeudalističku hipotezu u smjeru nove političke ekonomije digitalnog doba. Smatra da moramo krenuti od feudalizma kao historijskog pojma u kojem je odnos vladajućih i podčinjenih „teritorijalne” naravi kroz „privrženost zemlji”, a vazalstvo mehanizam „distribucije moći” (Durand, 2024:

²⁰ Treba odmah napomenuti da dominacija rente nad profitom ne mora nužno značiti kraj kapitalizma. Primjerice, Christophers se koristi terminom „rentijerski kapitalizam” da bi opisao „način ekonomske organizacije koji je, po svemu sudeći, sve dominantniji u naprednim kapitalističkim gospodarstvima” (2020: predgovor). To da možemo imati dominaciju rente a i dalje ostati u okvirima kapitalističkog načina proizvodnje, nešto je što treba uzeti pri ocjeni tehnofeudalističke hipoteze.

²¹ Sličnu tezu, iako bez tvrdnje o refeudalizaciji, iznosi i Zuboff (2019), analizirajući transformaciju digitalnog kapitalizma u ono što naziva nadzorni kapitalizam.

150-151). Stoga, kad kaže feudalizam, Durand misli na „rentijersku, ne-produktivnu, prirodu mehanizma prisvajanja vrijednosti” (Durand, 2024: 184). Politička ekonomija digitalnog doba sadrži te feudalne elemente: akumulacija kapitala sve se više odvaja od proizvodnje i eksploatacije radne snage (koja, iako podčinjena, još uvijek ima važnu ulogu), i premješta se prema digitalnoj renti kao posljedici ograđivanja znanja i informacija unutar „teritorijalnih” sustava platformi. Odnosno, svjedočimo prijelazu iz domene produktivne eksploatacije u domenu eksproprijacije putem digitalne infrastrukture. „Teritorijalna logika platformi” gura zatim investicije „od sredstava za proizvodnju prema sredstvima predatorstva” (Durand, 2024: 174-175, 183-184). Rezultat je, tvrdi Durand, „kombiniranje oskudnosti strateških lokacija za prikupljanje podataka s beskonačno rastućim prinosima”, čime se „re-meti proces realne konkurencije koja pokreće kapitalizam” (Durand, 2024: 178).

Stvaranje vrijednosti produktivnošću ili inovacijom ustupa mjesto predatorskom prisvajanju.²² Algoritmi, patenti, enkripcija, sustavi autorizacije i uvjetovanja pristupa postaju alati ograđivanja i komodifikacije (Durand, 2024: 185). Radi se o akumulaciji profita koja više „ne ovisi o maksimizaciji proizvodnje nego, naprotiv, o maksimizaciji kontrole nad kolektivnim životom općenito” (Durand, 2024: 185). Tehnofeudalizam je u tom smislu oznaka za *strukturnu mutaciju političke ekonomije*, gdje postaje irelevantno je li neka platforma formalno „tržišna” ili nije, jer njome dominira logika predatorstva i teritorijalnosti. Durand ukazuje da ovdje dolazi do inverzije Marxove analize: vrijednost sve manje proizlazi iz rada, a sve više iz algoritamske sposobnosti da se predvidi i kapitalizira korisnikova pažnja. Radi se o digitalnoj akumulaciji odvojenoj od materijalne proizvodnje, ali s itekako velikim utjecajem nad društvenim odnosima moći (2024: 183).

Jodi Dean (2020, 2024) pak koristi termin *neofeudalizam* da bi označila slične tendencije izdvajajući također rentu, neplaćeni rad i vazalni status tradicionalnih kapitalista naspram digitalnih platformi kao okosnice novog načina proizvodnje. Smatra da proces akumulacije viška vrijednosti postaje sve manje ostvaren „ekonomskim sredstvima” koje je predviđao kapitalizam: izravne eksploatacije rada i vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Puno važniji postaju „vanekonomske” načini izvlačenja viška vrijednosti koji podsjećaju na feudalne privilegije (Dean, 2024: 5, 23). Pored kapitalističke ovisnosti o tržištu, koja radnika prisiljava da prodaje svoju radnu snagu u zamjenu za plaću kako bi osigurao sredstva za život, neofeudalni poredak ustanovljuje dodatnu *ovisnost o digitalnim platformama*. One svojom privilegiranom pozicijom „kontroliraju pristup tržištu”, posredujući između kupca i prodavatelja, radnika i kapitalista (2024: 42-43). U tom su smislu digitalne platforme poput Ubera ili Amazona, tvrdi Dean, „dvostruko ekstraktivne”: bez plaćanja rente/danka njihovu monopolu pristupa, i radniku i kapitalistu-vazalu onemogućen je pristup tržištu (2024: 46). To dovodi do *vezanosti podanika za digitalnu zemlju*. Pokušaj „isključivanja” (engl. *log off*) iz mreže postaje jednako nepraktičan kao bijeg kmeta s gospodarevog imanja u srednjem vijeku. Istovremeno, mogućnost korištenja alternativne „digitalne zemlje” izrazito je ograničena monopolističkom strukturom tehnološkog sektora.

²² Raspravu o problemu stvaranja vrijednosti u širem kontekstu suvremenog kapitalizma nalazimo kod Mazzucato (2018). Ona također inzistira na neproduktivnosti suvremenih oblika kapitala (financijskog, digitalnog) koji je pronašao način ostvarivanja profita bez stvaranja nove vrijednosti, zaobilazeći domenu „realne proizvodnje”. Njezin je zaključak da današnje finansijske i tehnološke korporacije uglavnom prisvajaju vrijednost umjesto da je stvaraju (Mazzucato, 2018).

Posljedica je zamagljivanje granica između političkog autoriteta i ekonomske moći (Dean, 2024: 72). U neofeudalnom režimu, uvjerava nas Dean, globalne tehnološke platforme ne djeluju više isključivo kao tržišni subjekti, već stječu *de facto političku moć*. Njihova koncentracija bogatstva i utjecaja nadilazi sposobnost države da ih regulira: mogu utjecati na državne aparate, ucjenjivati lokalne zajednice (primjerice, traženjem poreznih olakšica uz prijatnju povlačenja investicija) te nametati vlastite uvjete poslovanja onkraj demokratske kontrole. Dean ovu tendenciju naziva *parcelizacijom suvereniteta*, misleći na fragmentaciju javne vlasti i njezino prelijevanje u ruke privatnih entiteta. Oni time ne samo da preuzimaju institucionalne prerogative države već uspostavljaju paralelne pravne režime: od platformskih pravila i uvjeta korištenja, do sustava arbitraže i sankcija mimo političko-pravnog poretka. Rezultat je stvaranje *privatiziranih jurisdikcija* i osobnih mreža lojalnosti i privilegija, nalik feudalnim odnosima moći u suvremenom digitalnom kontekstu (Dean, 2024: 79-86).

Za razliku od optimista i pesimista, tradicionalisti smatraju da unatoč digitalnoj transformaciji kapitalizma, fundamenti kapitalističke ekonomije, barem zasad, nisu dovedeni u pitanje. Takav se stav očituje i u pojmovima kojima se takvi autori služe kako bi opisali suvremeni političko-ekonomski poredak. Evgeny Morozov govori o tehnokapitalizmu (Morozov, 2022: 126), Staab (2024) o digitalnom kapitalizmu, Nick Srnicek o platformskom kapitalizmu (Srnicek, 2017), Carlo Vercellone o kognitivnom kapitalizmu (Vercellone, 2007a; Vercellone, 2007b; Lebert i Vercellone, 2007), Rikap (2023) o kapitalizmu intelektualnih monopola.

Jednu varijantu tradicionalističkog gledišta možemo pronaći u Srnicekovoju knjizi *Platform Capitalism (Platformski kapitalizam)*. Kao što naslov knjige sugerira, u fokusu Srnicekove teorije nalazi se pojam platforme. Prije no što analiziramo Srnicekovo poimanje platformi, valja spomenuti njegov uvid da se suvremeni kapitalizam nastoji legitimirati posredstvom ideala digitalne ekonomije. Štoviše, taj ideal pretvara se u hegemonijski model koji uključuje ideje pametnih gradova, disruptivnih poduzeća, fleksibilnih radnika te inteligentnih vlasti orijentiranih prema postizanju efikasnosti (Srnicek, 2017: 5). Ipak, autor upozorava da, usprkos važnim recentnim promjenama, nije došlo do poništavanja dugoročnih trendova (Srnicek, 2017: 8). Kapitalizmu je svojstvena fleksibilnost, ali su mu svojstvene i određene nepromjenjive značajke (Srnicek, 2017: 10). Naime, kapitalizam je obilježen permanentnom tehnološkom promjenom, odnosno transformacijom radnog procesa (Srnicek, 2017: 12). Sukladno tome, Srnicekova ocjena suvremenog stanja je nedvosmislena. Današnje je društvo kapitalističko – ono počiva na natjecanju i nastojanju da se ostvari profit (Srnicek, 2017: 34).

Kad je riječ o naprednim kapitalističkim državama, dominaciju je zadobio narativ promjene i tehnološkog napretka. Uz to se vezuju brojne sintagme kao što su *gig ekonomija* i ekonomija dijeljenja (Srnicek, 2017: 37). Prema autorovu sudu, podatci (engl. *data*) predstavljaju sirovinu koja igra presudnu ulogu u funkcioniranju suvremenog naprednog kapitalizma (Srnicek, 2017: 39). Na to se nadovezuje novi poslovni model – platforma. Pomoću platforme, podatke je moguće monopolizirati, ekstrahirati, analizirati i upotrebljavati. Platforma u stvari predstavlja digitalnu infrastrukturu čija je svrha uspostaviti interakciju među skupinama. Drugim riječima, platforma igra ulogu posrednika među korisnicima (Srnicek, 2017: 43). Međutim, to ne znači da su platforme naprosto prazni prostori u kojima se zbiva interakcija. Platforme imaju politički značaj utoliko što vlasnik platforme oblikuje pravila prema kojima ta platforma funkcionira (Srnicek, 2017: 46-47).

U konačnici, potrebno je spomenuti da Srnicek ne poziva na ukidanje platformi, već razmatra načine na koje ih je moguće izmijeniti. Prema tome, autor ne isključuje mogućnost da platforme sadrže svojevrsni emancipacijski potencijal. Međutim, Srnicek nije sklon ideji kooperativnih platformi, ističući da bi se takve platforme suočile s brojnim poteškoćama u kontekstu kapitalističke ekonomije. Državnu regulaciju platformi smatra poželjnom, ali predlaže i ambicioznija rješenja poput javnih i postkapitalističkih platformi (Srnicek, 2017: 127-129). Ovi Srnicekovi prijedlozi pokazuju da tradicionalistička perspektiva može sadržavati elemente optimističnog gledišta.

Bilić, Prug i Žitko (2021) analiziraju digitalne platforme kroz prizmu koncepta digitalnih monopola.²³ Temeljni argument sastoji se u tvrdnji da su digitalne platforme i dalje podređene zakonitostima robne proizvodnje. Kako bi to pokazali, autori govore o lancu kapitalističke proizvodnje koji se sastoji od predroba (*pre-commodities*), intermedijarnih roba (*intermediate commodities*) i finalnih roba (*final commodities*). Kategorija predroba obuhvaća usluge digitalnih platformi čije je korištenje besplatno u monetarnom smislu. Izostanak monetarnih transakcija ne mijenja činjenicu da su te usluge zapravo outputi sustava koji počiva na najamnom radu, kapitalu i višku vrijednosti. Štoviše, korištenje usluga digitalnih platformi ipak podrazumijeva svojevrsnu razmjenu – korisnici dobivaju pristup uslugama, a vlasnici platformi pristup podacima o korisnicima. Ti podatci postaju sirovina za proizvodnju reklama, to jest intermedijarnih roba, koje imaju za cilj pospješiti prodaju tradicionalnih, finalnih roba. Pozivajući se na Marcuseovo shvaćanje tehnologije kao instrumenta dominacije, autori koncipiraju odnose između korisnika i vlasnika platformi kao nejednake društvene odnose. Nejednakost se očituje u tome što strukturalne postavke algoritama ostaju izvan kontrole korisnika. Međutim, ističući da je tehnologija društveno konstruirana, autori prepoznaju njezin emancipacijski potencijal.²⁴ Sukladno tome, zagovaraju stavljanje podataka pod demokratski nadzor, uz zajamčena digitalna prava, kako bi se tehnologija mogla iskoristiti za postizanje postkapitalističkog održivog razvoja (Bilić, Prug i Žitko, 2021).

Kad je riječ o konkretnim primjerima iz suvremene ekonomije, tradicionalistički stav može se pokazati na primjeru Morozovljeve ocjene jedne od najvažnijih suvremenih firmi – Googlea. Morozov smatra da se pristup znanju u realnom vre-

²³ Rikap se u objašnjavanju istih pojava služi širim pojmom *intelektualnih monopola*. Tvrdi da „isključiv pristup prikupljenim podacima omogućuje intelektualnim monopolima trajnu prednost na štetu njihovih konkurenata. Ova dramatična koncentracija digitalne inteligencije predstavlja gotovo nepremostivu prepreku za ulazak drugih poduzeća na tržište. (...) Algoritmi strojnog učenja djeluju kao sredstva proizvodnje koja se sama usavršavaju; njihova vrijednost raste uporabom, umjesto da se troši. Time postaju samoodrživ mehanizam monopolizacije” (2023: 151).

²⁴ Tradicionalnom marksizmu svojstveno je isticanje emancipacijskog karaktera tehnologije. To se očituje u ideji da razvoj proizvodnih snaga vodi ka promjeni proizvodnih odnosa. Ovakvu koncepciju tehnologije doveli su u pitanje marksistički teoretičari koji pripadaju Frankfurtskoj školi. Ističući ambivalentnost tehnologije, Marcuse razlikuje tehnologiju kao projekt i tehnologiju kao tehniku. U prvom smislu, tehnologija služi podređivanju svijeta aparatu industrijskog kapitalizma. U drugom smislu, ona predstavlja neutralnu instrumentalnost, to jest proizvodne snage koje su ograničene proizvodnim odnosima. Razvoj tehnike ima emancipacijski potencijal utoliko što može dovesti u pitanje formu tehnologije koja je svojstvena kasnom kapitalizmu i tako osporiti kapitalističke proizvodne odnose (Gandehsa, 2018).

menu, koji Google besplatno omogućava korisnicima, može klasificirati kao roba. Međutim, to nije jedina roba koju Google nudi. Na temelju besplatne usluge pretraživanja interneta, Google oglašivačima prodaje pristup ekranima onih koji koriste Googleovu tražilicu (Morozov, 2022: 111). Iz toga slijedi da Google nije isključivo rentijerska firma, već se radi istovremeno o rentijerskoj i standardnoj kapitalističkoj firmi (Morozov, 2022: 116-117). Štoviše, Googleova proizvodnja rezultata pretraživanja, koji su istovremeno robe, ovisi o velikim kapitalnim investicijama, što također ide u prilog tezi da se radi o regularnoj kapitalističkoj firmi i normalnoj kapitalističkoj proizvodnji (Morozov, 2022: 120).

Iako je postkapitalistička hipoteza najavljivala ukidanje najamnog rada, Dinerstein i Pitts (2021: 7-8) smatraju da optimistična vizija automatizacije kao puta prema postradnom i postkapitalističkom društvu nije opravdana. Naprotiv, smatraju da digitalna tehnologija nije dovela do radikalne transformacije rada. Iako Google i Facebook zapošljavaju značajno manji omjer radne snage od tradicionalnih kapitalističkih firmi poput Exxon-a ili General Motors-a, ekonomija digitalnih platformi i dalje uvelike ovisi o fizičkim poslovima (radnici u skladištima, vozači, dostavljači, moderatori sadržaja, radnici u centrima za obradu podataka, itd.) i eksploataciji viška vrijednosti stvorenih radom u *gig* ekonomiji (Dinerstein i Pitts, 2021: 26-28). S druge strane, čak i automatizacija pogonjena umjetnom inteligencijom, koja zamjenjuje složene procese donošenja odluke i „multifunkcionalne i lingvističke” zadatke, ne mora dovesti do potpune zamjene rada. Dinerstein i Pitts automatizaciju vide uvjetovanu širim društvenim, institucionalnim i klasnim odnosima: ovisi o cijeni rada, snazi sindikata, državnim politikama i logici kapitala usmjerenoj na profit, a ne na tehnološki napredak sam po sebi (Dinerstein i Pitts, 2021: 30-38).

Po pitanju kapitalističkog zakona vrijednosti, koji navodno digitalna tehnologija također dovodi u pitanje, Best (2024) sugerira da digitalne tehnologije (algoritmi, automatizacija i platforme) ne ukidaju (razmjensku) vrijednost, nego predstavljaju novi oblik kapitalističke valorizacije (2024: 299, 399).²⁵ Podsjeća na Marxovu tezu da se kod kapitalističke proizvodnje uvijek pojavljuju fetišizirani oblici prikrivanja izvora viška vrijednosti (2024: 19).²⁶ Informacijske tehnologije danas isto tako fetišiziraju podrijetlo viška vrijednosti. Best tvrdi da se sukobi oko „besplatnih” digitalnih dobara, neplaćenih doprinosa korisnika ili prisvajanja digitalne „zemlje” ne mogu razumjeti izvan opće logike eksproprijacije apstraktnog rada podređenog

²⁵ Na sličnom tragu je i Pitts (2015) koji tvrdi da se kapitalistička valorizacija odvija u razmjeni, a same karakteristike razmijenjenog proizvoda sekundarne su u odnosu na taj proces. To je slučaj čak i kada se radi o informacijskim dobrima ili besplatnom digitalnom radu korisnika. Podcrta to sljedećom tvrdnjom: „Vrijednost je društveni odnos, a ne nešto što je intrinzično radu i njegovu proizvodu” (2015: 219). Na istoj liniji mogla bi se svrstati i Pfeiffer (2022) koja iz marksističke perspektive tvrdi da „nematerijalnost” digitalne transformacije ne urušava temeljne ekonomske kategorije poput (uporabne i razmjenske) vrijednosti i rada. Dapače, smatra da je kapitalistički sustav sposoban apsorbirati digitalnu automatizaciju bez ukidanja logike eksploatacije, te da, iako sredstva proizvodnje mijenjaju oblik, proces kapitalističke valorizacije je i dalje usmjeren prema stvaranju i prisvajanju viška vrijednosti. To da se sada radi o digitalnim, nematerijalnim dobrima ne mijenja fundamentalni princip kapitalističkog načina proizvodnje (Pfeiffer, 2022: 17-19).

²⁶ Best tvrdi da „fetišizacija uključuje perceptivno odvajanje fenomena profita od njegove društvene supstance, viška vrijednosti” (2024: 19).

imperativu stvaranja viška vrijednosti. Time implicira da i u digitalnom kontekstu kapitalistička dinamika ostaje temeljno nepromijenjena: mijenjanju se samo njezini „površinski oblici” (2024: 45-48, 119). Stoga tvrdnje o krizi vrijednosti izazvanoj informacijskim obiljem zvuče neopravdano: kapital će uvijek nastojati transformirati čak i besplatni digitalni rad platformskih korisnika u profit, tretirajući ga kao jeftinu/besplatnu sirovinu. Time će osigurati „protutežu padu profitabilnosti i, snižavanjem vrijednosti osnovnih dobara, sredstvo za snižavanje vrijednosti radne snage” (Best, 2024: 119).²⁷

Naposljetku, potrebno je detaljnije razmotriti teoriju kognitivnog kapitalizma koju je formulirao Carlo Vercellone. Iako Vercellone ubrajamo među tradicionaliste, njegova se teorija odlikuje i optimističnim elementima. Po njegovu sudu, mutacije kapitalizma počivaju na transformacijama podjele rada. Sukladno tome, autor govori o društvenoj krizi fordizma i prepoznaje dvije glavne tendencije koje su svojstvene suvremenom kapitalizmu: 1) društvena organizacija proizvodnje obilježena je sve većom ulogom znanja; 2) financijalizacija²⁸ (Vercellone, 2007a: 10). Stoga ne čudi da Vercellone i Didier Lebert nastoje „analizirati tranziciju industrijskog kapitalizma u *kognitivni kapitalizam*” (Lebert i Vercellone, 2007: 15). Potonja sintagma istovremeno upućuje na kontinuitet i diskontinuitet. Govoreći o kapitalizmu, Lebert i Vercellone ukazuju na to da se suvremena ekonomija i dalje temelji na profitu, najamnom odnosu, ovisnom radu i višku vrijednosti. Nazivajući današnji kapitalizam kognitivnim, autori nastoje upozoriti na promjene povezane s radom, valorizacijom i vlasništvom (Lebert i Vercellone, 2007: 17).

Kriza fordizma i posljedični uspon kognitivnog kapitalizma počivaju na trima procesima. Prvi se proces odnosi na pružanje otpora zastarjeloj tejlorističkoj organizaciji rada, drugi se odnosi na jačanje države blagostanja, a treći na sve veću rasprostranjenost opće intelektualnosti (Lebert i Vercellone, 2007: 22). S obzirom na te procese, Lebert i Vercellone dolaze do sljedećeg zaključka: „Glavni izvor vrijednosti sada se nalazi u znanjima koja utjelovljuje i mobilizira živi rad, a ne u kapitalu i materijalnom radu” (Lebert i Vercellone, 2007: 23). Time se otvara prostor za horizontalnu netržišnu suradnju i razmjenu znanja (Lebert i Vercellone, 2007: 26). Sukladno tome, Lebert i Vercellone pozivaju na emancipaciju društva znanja trenutno supsumiranog pod kapitalističku logiku. Ekonomija u kojoj znanje slobodno cirkulira sadrži emancipacijski potencijal, a isto se može reći i za opći um – pojam koji Lebert i Vercellone povezuju s demokracijom (Lebert i Vercellone, 2007: 28). Ideja općeg uma jedna je od najpoznatijih ideja iz Marxova spisa *Grundrisse*. Marxovim riječima: „Razvitak stalnog kapitala pokazuje u kojoj je mjeri opće društveno znanje, *knowledge*, postalo *neposrednom proizvodnom snagom*, i u kojoj su mjeri stoga i uvjeti samog životnog procesa društva došli pod kontrolu općeg uma i preobraženi u skladu s njim” (Marx, 1977: 295).²⁹ Uz pojam općeg uma, Vercellone vezuje pojam

²⁷ Stoga ne koristi izraz „neplaćeni rad”, nego „besplatni dar” tehnološkim kompanijama (Best, 2024: 119).

²⁸ U izdanju na koje se referiramo koristi se izraz „financijarizacija”, no mi smo odlučili koristiti izraz „financijalizacija” budući da je potonji izraz postao uobičajen.

²⁹ Potrebno je spomenuti da neki Marxovi interpreti odbacuju teoriju sloma kapitalizma koju je Marx formulirao u *Fragmentu o strojevima* u *Grundrisse*. Heinrich ističe da je i sam Marx, razvijajući kritiku političke ekonomije, s vremenom odbacio tu teoriju. O tome svjedoči analiza relativnog viška vrijednosti iz prvog toma *Kapitala* (Heinrich, 2013: 197). U *Fragmentu o stroje-*

supsumpcije, to jest podređivanja rada kapitalu. Pritom razlikuje tri faze: 1) formalnu supsumpciju (17. – 18. stoljeće), 2) realnu supsumpciju (od Prve industrijske revolucije do krize fordizma) i 3) kognitivni kapitalizam (Vercellone, 2007b: 29-30). Formalnoj je supsumpciji svojstvena merkantilna subordinacija radnika. Najamni su radnici novčano ovisni, ali su istovremeno autonomni kad je riječ o regulaciji procesa rada (Vercellone, 2007b: 32-33). Realna supsumpcija podrazumijeva ukidanje te autonomije: „Supsumpcija radnika kapitalu postaje realna kad se nametne unutar procesa proizvodnje, a ne samo izvana (...) Prisila na najamni rad nije više samo novčane, već i tehnološke prirode, i *endogenizirana* je tehničkim napretkom” (Vercellone, 2007b: 35).

Prema Vercelloneovu sudu, kolektivni rad općeg uma ukazuje na povratak formalne supsumpcije. S obzirom na to da je smitovska podjela rada izgubila mogućnost daljnjeg razvoja, radnici su supsumirani kapitalu prvenstveno na temelju novčane ovisnosti (Vercellone, 2007b: 39-40). Ipak, postoji važna razlika između stare i nove formalne supsumpcije. Vještina kojom su raspolagali drevni obrtnici bila je izložena procesu izvlaštenja posredstvom razvoja podjele rada. Izvlaštenje današnjih znanja zahtijevalo bi snižavanje razine obrazovanja radništva, a to bi se zasigurno negativno odrazilo na stanje ekonomije. Kognitivni rad podrazumijeva neodvojivost rezultata rada od radnika. Kapitalistička se poduzeća tome nastoje oduprijeti pomoću prava intelektualnog vlasništva koja im omogućavaju ubiranje monopolske rente (Vercellone, 2007b: 41) o čemu je već bilo govora ranije u ovome radu.³⁰

vima, Marx govori o tome da upotreba strojeva u sve većoj mjeri istiskuje neposredni ljudski rad iz procesa proizvodnje. Sukladno tome, neposredni rad prestaje biti temeljni izvor bogatstva, a radno vrijeme se više ne može smatrati mjerom bogatstva. S obzirom na to, trebalo bi doći do sloma kapitalizma. Heinrich napominje, slijedeći Marxovu analizu iz *Kapitala*, da će kapitalist nastojati zamijeniti ljudski rad strojevima jedino ako će to dovesti do smanjenja troškova proizvodnje. Također, Marx u *Fragmentu o strojevima* koristi pojam bogatstva na neodređen način. Taj se pojam može odnositi na materijalno bogatstvo, proizvedeno konkretnim radom i utjelovljeno u upotrebnim vrijednostima, ili pak na vrijednost roba proizvedenih apstraktnim radom. U prvom slučaju, neposredni konkretni rad je uvijek bio tek jedan od izvora bogatstva. U drugom slučaju, potrebno je napomenuti da vrijednost robe proizlazi iz ljudskog rada koji je neposredno upotrijebljen prilikom proizvodnje, kao i iz strojeva koji predstavljaju opredmećenje ljudskog rada i prenose jedan dio svoje vrijednosti na robe koje se pomoću njih proizvode. Prema tome, zamjena neposrednog rada strojevima ne znači istiskivanje apstraktnog ljudskog rada kao izvora i supstance vrijednosti. Uzme li se to u obzir, dolazimo do zaključka da radno vrijeme i dalje predstavlja mjeru vrijednosti (Heinrich, 2013: 207-209).

³⁰ Drugačije gledište možemo pronaći kod Tonyja Smitha. Polazeći od kritike *Fragmenta o strojevima*, Smith kritizira Vercellonea i Paola Virna (Smith, 2013). Slično Heinrichu, Smithova kritika počiva na Marxovoj teoriji vrijednosti (Smith, 2013: 220-223). Također, prema Smithovu sudu „Virno i Vercellone podcjenjuju ulogu općeg uma u eri koja se proteže od Prve industrijske revolucije do fordizma, dok prenaplaćavaju njegovo cvjetanje u suvremenom kapitalizmu” (Smith, 2013: 222). Sukladno tome, Smith osporava Vercelloneovu tezu da je razvoj tehnologije doveo do okončanja realne supsumpcije (Smith, 2013: 229-230). Štoviše, Smith dodaje: „realna supsumpcija živog rada pod kapital materijalno je nametnuta većini radnika u globalnom kapitalizmu danas pomoću informacijskih tehnologija, ništa manje nego što je bila nametnuta pomoću sustava mašinerije Industrijske revolucije i fordizma” (Smith, 2013: 231).

Zaključak

Svaka od triju interpretativnih perspektiva koje smo analizirali u ovome radu doprinosi razumijevanju digitalne transformacije. Glavna zasluga optimista očituje se u ukazivanju na emancipacijski potencijal digitalne tehnologije. Ako se taj emancipacijski potencijal ne zaštiti i ne institucionalizira kroz oblike demokratske kontrole, mreža bi mogla mutirati u niz zatvorenih teritorijalnih jedinica u kojima tehnogospodari iznova fragmentiraju prerogative državne moći. Na tu nas mogućnost upozoravaju pesimisti. Takav bi razvoj događaja mogao potkopati temelje moderne države kakvu su opisivali Thomas Hobbes (2024) i Max Weber (2013). U tom smislu, digitalno doba ne dovodi u pitanje samo budućnost kapitalizma, nego i uvriježene kategorije političke teorije i političke ekonomije. Upravo zato, rasprava o postkapitalizmu nije tek deskriptivna već otvara prostor za novu teorijsku artikulaciju postojećih kategorija, kao i za razvoj novih kategorija. Ipak, tradicionalisti nam pokazuju da postoje i valjani razlozi za skepsu prema kategorijama poput postkapitalizma i tehnofeudalizma. Kapitalistički je sustav, barem zasad, uspješno kooptirao digitalnu tehnologiju i pronašao način da njezine disruptivne potencijale pretvori u instrumente nove akumulacije, intenzivnije eksploatacije i sveobuhvatnijeg nadzora.

Činjenica da se u recentnoj literaturi paralelno javljaju tradicionalističke, optimistične i pesimistične interpretacije svjedoči o tome da je današnji trenutak, prije svega, tranzicijski. Informacijske tehnologije potencijalno potkopavaju osnove robno-tržišne ekonomije, ali još uvijek ne proizvode stabilnu alternativu. U kontrastu između slobodnog protoka informacija i „teritorijalnog” prisvajanja njegovih izvora uočava se temeljna ambivalentnost i neizvjesnost digitalne transformacije. Ukoliko postkapitalistički svijet uistinu stiže, njegov će oblik ovisiti ne samo o magnitudi tehnoeкономskih promjena, nego i o adaptivnosti političkog sustava i snazi/slabosti demokratske kontrole nad potencijalno tehnodeterminističkim aspektima informatizacije.

Na samome kraju, želimo istaknuti pitanje sukoba između demokratskih načela političke zajednice i nadzorne ekonomije pozornosti koja prodire u privatni život korisnika digitalne tehnologije. Algoritmi, umjetna inteligencija i prediktivne analitike utemeljuju nove aparate dominacije. Kroz mikrobiheviorske intervencije oni modularaju društvene interakcije ostajući skriveni kompleksnošću vlastite tehnološke arhitekture. Može li se ovom novom konfiguracijom moći ovladati zakonodavnim intervencijama i izvršnim uredbama na razini nacionalne države ili nadnacionalnih entiteta poput Europske unije, tek ostaje za vidjeti.

Literatura

- Andrejevic, M. (2014). The Big Data Divide. *International Journal of Communication*, 8, 1673-1689.
- Arent, H. (1998). *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća 94.
- Bastani, A. (2019). *Fully Automated Luxury Communism: A Manifesto*. London i New York: Verso.
- Best, B. (2024). *The Automatic Fetish. The Law of Value in Marx's Capital*. London i New York: Verso.
- Bilić, P., Prug T., i Žitko M. (2021). *The Political Economy of Digital Monopolies. Contradictions and Alternatives to Data Commodification*. Bristol: Bristol University Press.

- Christophers, B. (2020). *Rentier Capitalism: Who Owns the Economy, and Who Pays for It?* London i New York: Verso.
- Corsani, A. (2007). Kognitivni kapitalizam: politička ekonomija u slijepoj ulici. U: C. Vercellone (ur.), *Kognitivni kapitalizam. Znanje i financije u postfordističkom razdoblju* (str. 43-56). Zagreb: Politička kultura.
- Davies, W. (2016). The New Neoliberalism. *New Left Review*, 101, 121-134. doi.org/10.64590/mb9
- Dean, J. (2020). Neofeudalism: The End of Capitalism?. *lareviewofbooks.org*. 12. svibnja. <https://lareviewofbooks.org/article/neofeudalism-the-end-of-capitalism/>
- Dean, J. (2024). *Capital's Grave: Neofeudalism and the New Class Struggle*. London i New York: Verso.
- Dinerstein, A. C. i Pitts, F. H. A. (2021). *A World Beyond Work? Labour, Money and the Capitalist State between Crisis and Utopia*. Bingley: Emerald Publishing.
- Durand, C. (2024). *How Silicon Valley Unleashed Techno-feudalism: The Making of the Digital Economy*. London i New York: Verso.
- Foucault, M. (1994). *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*. Zagreb: Informator.
- Gandeha, S. (2018). Totality and Technological Form. U: B. Best, W. Bonefeld i C. O'Kane (ur.), *The SAGE Handbook of Frankfurt School Critical Theory* (str. 642-660). Los Angeles, London, New Delhi, Singapur, Washington DC i Melbourne: SAGE. <https://doi.org/10.4135/9781526436122.n39>
- Gerstle, G. (2022). *The Rise and Fall of the Neoliberal Order. America and the World in the Free Market Era*. New York, NY: Oxford University Press.
- Gorz, A. (2015). *Nematerijalni rad. Spoznaja, vrijednost i kapital*. Zagreb: Tim Press.
- Grdešić, M. (2023). Kratki pregled političke ekonomije tehnoloških promjena. *Politička misao*, 60(1), 115-135. <https://doi.org/10.20901/pm.60.1.05>
- Hardt, M., i Negri, A. (2003). *Imperij*. Zagreb: Multimedijalni institut i Arkzin.
- Hardt, M., i Negri, A. (2009). *Mnoštvo. Rat i demokracija u doba imperija*. Zagreb: Multimedijalni institut.
- Heinrich, M. (2013). The 'Fragment on Machines': A Marxian Misconception in the *Grundrisse* and its Overcoming in *Capital*. U: R. Bellofiore, G. Starosta i P. D. Thomas (ur.), *In Marx's Laboratory. Critical Interpretations of the Grundrisse* (str. 197-212). Leiden i Boston: Brill.
- Hobbes, T. (2024). *Levijatan ili građa, oblik i moć crkvene i građanske države*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Horkheimer, M., i Adorno, T. (1989). *Dijalektika prosvjetiteljstva. Filozofijski fragmenti*. Sarajevo: Veselin Masleša i Svjetlost.
- Lebert, D., i Vercellone, C. (2007). Uloga znanja u dinamici dugog razdoblja kapitalizma: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu. U: C. Vercellone (ur.), *Kognitivni kapitalizam. Znanje i financije u postfordističkom razdoblju* (str. 15-28). Zagreb: Politička kultura.
- Lefort, C. (2000). *Prijepor o komunizmu*. Zagreb: Politička kultura.
- Lenjin, V. I. (1979). *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma. Popularna studija*. Beograd: Prosveta.

- Mandel, E. (1970). *Rasprava o marksističkoj ekonomiji. Druga knjiga*. Sarajevo: Vese-
lin Masleša.
- Marcuse, H. (1983). *Sovjetski marksizam. Krićka analiza*. Zagreb: Globus.
- Marks, K. (1978). *Kapital. Prvi tom*. Beograd: Prosveta.
- Marx, K. (1977). *Temelji slobode. Osnovi kritike politićke ekonomije (Grundrisse)*.
Zagreb: Naprijed.
- Mason, P. (2016). *Postkapitalizam. Vodić za našu budućnost*. Fokus: Zagreb.
- Mazzucato, M. (2018). *The Value of Everything: Making and Taking in the Global
Economy*. London: Allen Lane.
- Morozov, E. (2022). Critique of Techno-Feudal Reason. *New Left Review*, 133/134,
89-126. doi.org/10.64590/13n
- Neumann, F. (1992). *Demokratska i autoritarna država. Studije o politićkoj i pravnoj
teoriji*. Zagreb: Naprijed.
- Pasquinelli, M. (2023). *The Eye of the Master: A Social History of Artificial Intelli-
gence*. London i New York: Verso.
- Pfeiffer, S. (2022). *Digital Capitalism and Distributive Forces*. Bielefeld: Transcript.
- Pitts, F. H. (2015). Creative Industries, Value Theory and Michael Heinrich's New
Reading of Marx. *tripleC: Communication, Capitalism and Critique*, 13(1), 192-
222. https://doi.org/10.31269/triplec.v13i1.639
- Polanyi, K. (1999). *Velika preobrazba. Politićki i ekonomski izvori našeg vremena*.
Zagreb: Jesenski i Turk.
- Rifkin, J. (2014). *The Zero Marginal Cost Society. The Internet of Things, the Collabo-
rative Commons, and the Eclipse of Capitalism*. London: Palgrave Macmillan.
- Rikap, C. (2023). Capitalism as Usual? Implications of Digital Intellectual Monopo-
lies. *New Left Review*, 139, 145-160. doi.org/10.64590/wfl.
- Schmid Noerr, G. (2002). Editor's Afterword. The Position of „Dialectic of Enli-
ghtenment” in the Development of Critical Theory. U: M. Horkheimer i T. W.
Adorno, *Dialectic of Enlightenment* (str. 217-247). Stanford, California: Stanford
University Press.
- Smith, T. (2013). The 'General Intellect' in the *Grundrisse* and Beyond. U: R. Bello-
fiore, G. Starosta i P. D. Thomas (ur.), *In Marx's Laboratory. Critical Interpretations
of the Grundrisse* (str. 213-231). Leiden i Boston: Brill.
- Srnicek, N. (2017). *Platform Capitalism*. Cambridge i Malden, MA: Polity Press.
- Srnicek, N. i Williams, A. (2020). *Postkapitalizam i svijet bez rada*. Zagreb: Jesenski i
Turk.
- Staab, P. (2024). *Markets and power in digital capitalism*. Manchester: Manchester
University Press.
- Streeck, W. (2014). How Will Capitalism End? *New Left Review*, 87, 35-64. doi.
org/10.64590/sgf
- Trocki, L. (1973). *Izdana revolucija, I*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- van Reijen, W., i Bransen, J. (2002). The Disappearance of Class History in „Dialectic
of Enlightenment”. A Commentary on the Textual Variants (1947 and 1944).
U: M. Horkheimer i T. W. Adorno, *Dialectic of Enlightenment* (str. 248-252). Stan-
ford, California: Stanford University Press.

- Varoufakis, Y. (2023). *Technofeudalism: What Killed Capitalism*. London: Bodley Head.
- Vercellone, C. (2007a). Uvod. U: C. Vercellone (ur.), *Kognitivni kapitalizam. Znanje i financije u postfordističkom razdoblju* (str. 9-12). Zagreb: Politička kultura.
- Vercellone, C. (2007b). Osnove za marksovsko čitanje hipoteze o kognitivnom kapitalizmu. U: C. Vercellone (ur.), *Kognitivni kapitalizam. Znanje i financije u postfordističkom razdoblju* (str. 29-42). Zagreb: Politička kultura.
- Wark, M. (2019). *Capital Is Dead: Is This Something Worse?*. London i New York: Verso.
- Weber, M. (2013). *Vlast i politika*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism. The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: Public Affairs.

Postcapitalist Hypothesis and Three Perspectives of Digital Transformation

Abstract This paper analyzes the postcapitalist hypothesis according to which digital technology and processes of informatization destabilize the fundamental categories of capitalism: labour, value and property. A historical overview, from Marx to the Frankfurt School and contemporary authors, demonstrates that the problem of the transformation of capitalism is a permanent theoretical preoccupation. In the recent literature, we distinguish three interpretative perspectives. Traditionalists (Morozov, Srnicek, Vercellone, Best, Dinerstein i Pitts) claim that digital economy stays in the framework of capitalist adaptability, describing it with notions such as techno-capitalism, platform capitalism or cognitive capitalism. Optimists (Hardt and Negri, Mason, Rifkin, Bastani) emphasize that digital networks contain emancipatory potential and enable the development of cooperative, non-market forms of production outside of market-commodity paradigm. Pessimists (Varoufakis, Durand, Dean, Wark) warn of the rise of technofeudalism whose characteristics are digital rent, algorithmic surveillance and privatization of sovereignty. We conclude that the current moment is, in the first place, transitory: digitalization undermines market-commodity logic, but a postcapitalist society has not yet been formed.

Keywords digital technology, capitalism, postcapitalism, refeudalization, technofeudalism.

Kako citirati članak / How to cite this article:

Jerbić, V., Lasić, I. (2025). Postkapitalistička hipoteza i tri perspektive digitalne transformacije. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 22 (1). 113-137. <https://doi.org/10.20901/an.22.06>